

**«Формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього
навчального закладу»**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	
1.1. Формування соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема.....	7
1.2. Сутність соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.....	9
1.3. Діагностика стану формування соціальності дітей-сиріт	11
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	
2.1. Обґрунтування форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.....	17
2.2. Методичні рекомендації з реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.....	24
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	37

ВСТУП

Актуальність досліджуваної проблеми. Наша країна на нинішньому етапі історичного розвитку зазнає змін в усіх сферах життєдіяльності суспільства - політичній, економічній, соціальній. Такі реалії українського життя, як економічна криза, безробіття, бідність значної частини населення, послаблення сімейних традицій, втрата старшим та молодшим поколінням моральних цінностей, пияцтво, наркоманія, розповсюдження серед дітей та дорослих психічних захворювань сформували сприятливу підставу для багатьох негативних соціальних явищ. За останні десять років кількість дітей, влаштованих до закладів усіх форм власності для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшилася майже вдвічі. Окреслена тенденція актуалізує питання формування соціальності підростаючого покоління, зокрема дітей-сиріт.

У соціальній педагогіці проблематика соціальності останнім часом стала розроблятися вченими (Л. Мардахаєв, Л. Міщик, В. Нікітін, С. Омельченко, А. Рижанова, С. Харченко, О. Рассказова, А. Андрєєва та ін.) у зв'язку з необхідністю уточнення результату соціального виховання молодого покоління. Важливість педагогічної організації вільного часу у житті дітей і молоді в процесі їх соціалізації підкреслювали А. Волохов, Д. Кірш, А. Мудрик, І. Фрішман, І. Саркісова та ін.

В соціально-педагогічному аспекті проблему розвитку соціальності розглянуто в наукових дослідженнях І. Мавриної, О. Мантурова, В. Нікітіної, О. Рассказової, А. Рижанової; категоріальний зміст і функції соціальності в обґрунтовано в дослідженнях Л. Лавриченко; соціальність як інтегрований результат соціального виховання вивчали О. Бурий, І. Курліщук, Л. Мардахаєв, В. Нікітін, О. Пахомова, А. Рижанова, С. Савченко, С. Харченко та ін.; проблему формування соціальності та соціалізованості студентської молоді вирішували О. Борисова, Т. Бурцева, Е. Буслова, Я. Довгополова, Є. Кондаліна, І. Курліщук, Н. Максимовська, О. Севаст'янова.

Проблемами сирітства займаються такі українські та зарубіжні вчені, як: Н. Комарова, І. Пеша, Л. Божович, А. Пріхожан, Г. Бевз, І. Дементьева, М. Васильєва, Є.Коваленко.

Проте, незважаючи на значний інтерес науковців до кожної з вищезазначених проблем, проблема формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу залишається недостатньо дослідженою як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Таким чином, актуальність проблеми, недостатня її розробленість зумовили доцільність нашого дослідження і дали підстави для визначення його теми: **«Формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу»**.

Об'єкт дослідження – процес формування соціальності дітей-сиріт.

Предмет дослідження – форми і методи формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Мета роботи полягає у теоретичному дослідженні процесу формування соціальності дітей-сиріт та обґрунтуванні форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження визначено основні його **завдання**:

1. Охарактеризувати формування соціальності особистості як соціально-педагогічну проблему.
2. Визначити сутність соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.
3. Провести діагностику стану формування соціальності дітей-сиріт.
4. Обґрунтувати форми і методи формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.
5. Розробити методичні рекомендації з реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань і отримання вірогідних даних нами було застосовано **комплекс методів** педагогічного дослідження:

– теоретичні: аналіз соціологічних, психологічних та педагогічних джерел з метою їх класифікації, порівняння та узагальнення наукових позицій щодо визначеної проблеми; синтез та узагальнення здобутих результатів з метою визначення основних понять і встановлення стану розробленості досліджуваної проблеми; обґрунтування форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу і методичних рекомендацій щодо їх реалізації;

– емпіричні: педагогічний експеримент (констатувальний етап) з метою визначення наявного стану формування соціальності дітей-сиріт; спостереження, бесіди, анкетування, тестування, опитування.

Етапи дослідження:

1. Розробка наукового апарату дослідження.
2. Обґрунтування актуальності дослідження, формулювання його мети, завдань.
3. Опрацювання наукової, методичної, періодичної літератури з метою вивчення змісту обраної соціально-педагогічної проблеми.
4. Проведення констатувального соціально-педагогічного експерименту.
5. Розробка комплексу соціально-педагогічних засобів, спрямованих на розв'язання проблеми.
6. Укладання методичних рекомендацій для впровадження розробленого комплексу засобів.
7. Формулювання висновків дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні змісту поняття "соціальність", "розвиток соціальності", розкритті специфіки соціального розвитку дітей-сиріт у процесі соціалізації. Практичне значення дослідження полягає в експериментальній перевірці стану сформованості соціальності дітей-сиріт та обґрунтуванні соціально-педагогічних форм і методів

соціального розвитку дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Експериментальна база дослідження. Соціально-педагогічний експеримент проводився на базі Харківської ЗОШ I-III ступенів № 151 Харківської міської ради Харківської області протягом вересня – січня 2016-2017 н.р. Загалом експериментом охоплено 12 респондентів.

Структура дослідження. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (50 найменувань), 2 додатків на 8 сторінках, 3 малюнки. Загальний обсяг становить 44 сторінок, з них 30 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

1.1. Формування соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема

Останнім часом в Україні й за кордоном актуалізується вивчення такого важливого в житті людини соціально-педагогічного процесу, як розвиток соціальності особистості. Ґрунтовний аналіз різноманітних джерел інформації, показує, що цей процес досліджується в різних осередках і на різних вікових етапах розвитку людини, оскільки є актуальним протягом усього її життя.

Поняття «соціальність» розкриває нові перспективи розуміння завдання школи, життєвих результатів освітньої діяльності.

Вперше поняття «соціальність» науково обґрунтовано вченими країн Європейського союзу у середині 80-х років минулого століття (Д.Мертенс, А.Шелтон, Р.Бадер та інші). Європейські експерименти розглядають соціальність, як загальні, ключові або базові вміння. Ними визначено також поняття «соціальність» як здатність успішно задовольняти індивідуальні й соціальні потреби, діяти й виконувати поставлені завдання [2; 6; 12; 22; 27; 31; 34; 38; 40].

Основи для дослідження цієї проблематики були, закладені у соціологічних і соціально-філософських теоріях Р. Арона, П. Бергера, А. Бергсона, Ж. Бодрійяра, Р. Будона, П. Бурдьє, М. Вебера, Ю. Габермаса, Г. Гарфінкеля, М. Гайдеггера, Е. Гідденса, Е. Гуссерля, Дж.Д'юї, Е. Дюркгейма, О. Конта, Н. Лумана, Т. Лукмана, К. Маркса, Р. Мертона, Дж. Г. Міда, Ч. Мілза, Т. Парсонса, Ф. Теніса, М. Фуко, М. Шелера, А. Шюца та ін., де розглядалися проблеми співвідношення суб'єктивного досвіду й конкретного соціокультурного життєвого світу людини, структура особистості якої відображає структуру її повсякденного світу та її місце в суспільній

структурі.

До проблемного поля входять питання: що є суттю соціальності; які структури її визначають; за якими законами відбувається соціальна взаємодія; чим забезпечується відтворення соціальних структур тощо. Пошук відповідей на ці та інші, пов'язані з ними питання, створював та продовжує створювати дискурс для дослідників, що намагаються вирішити його через співвідношення суб'єктивного досвіду й широкого соціокультурного життєвого простору існування людини, структура особистості якої відображає структуру її повсякденного світу та її місце в суспільній структурі.

Слід звернути увагу, що не в усіх працях учених уживався сам термін „соціальність”, частіше його сутність обґрунтовувалася у вимірах інших філософських категорій, що стосуються взаємодії індивіда та суспільства („соціальна єдність”, „громада” („спільність”), „соціальна взаємодія”, „соціальна реальність”, „соціальний факт”, „соціальне середовище”, „соціальне життя” тощо).

В нашому дослідженні ми визначаємо такі характеристики розвитку соціальності: наявність відповідних знань про закони й моделі поведінки в суспільстві; остаточне закріплення принципів особистісних позицій і суспільно позитивних цінностей; прагнення до самовдосконалення власної особистості; стабілізація та фіксація адекватної самооцінки; здатність до емоційної саморегуляції; високий рівень сформованості здібності до винесення відповідальних рішень стосовно не лише себе, а й інших членів суспільства; володіння різними стилями спілкування, повне оволодіння основами статево-рольової поведінки; поступова реалізація своєї особистості в професійній сфері.

В працях І.Бех, М.Боришевський, І.Булах, В.Вичев, С.Шардлоу, І.Зязюн, М.Кравченко, А.Мудрик наголошується, що соціальність має стати кінцевою метою соціалізації особистості, яка може бути розкрита завдяки структуризації ключових компетентностей, кожна з яких насичена визначеним переліком здібностей у відповідності до віку особистості. Вона повинна бути

спрямована на формування таких умінь і навичок, які б дозволяли зробити свій вибір особі та прийняти рішення в конкретній соціальній ситуації.

Опираючись на модель особистості [37, с. 234] виокремлюють внутрішні (ті, що пов'язані з психофізіологічним розвитком) і зовнішні (ті, що демонструють зв'язок особистісного зростання та соціокультурних обставин) ознаки розвитку соціальності. До внутрішніх належать: соціальні знання, уміння та навички; суспільно позитивний спосіб мислення; механізм «самокерування процесом соціалізації» (А. Мудрик); система соціальних цінностей; властивості, що забезпечують суб'єктність особистості; соціальні емоції; тілесність (уявлення про власне тіло як соціокультурний феномен). До зовнішніх ознак розвитку соціальності належать: особливості спілкування; провідна діяльність; соціальний статус.

Отже, на сьогодні немає усталеного погляду на природу соціальності. Серед дослідників існують певні протиріччя: одні вважають, що соціальність має фізіологічне походження і на її становлення впливає генетичний фактор (К.Скайє, О.Гиндина), інші – що соціальність формується під впливом соціуму (А.Бодалев, Л.Лепіхова, Н.Белоцерковець). На нашу думку Соціальність — це комплексна характеристика особистості, яка передбачає здатність до суспільної взаємодії та включає компоненти соціального досвіду та власну суб'єктність.

1.2. Сутність соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Сформована соціально-економічна і політична ситуація в Україні призвела до зростання числа дітей-сиріт і дітей, які залишаються без піклування батьків. За статистичними даними організації охорони здоров'я, материнства та дитинства, за останнє десятиріччя кількість дітей-сиріт в Україні збільшилася в два рази, що сягає приблизно 100 тисяч осіб.

Проблемами сирітства займаються такі українські та зарубіжні вчені, як: Н.Комарова, І.Пеша, Л.Божович, А.Пріхожан, Н.Толстого, Г. Бевз, І.Дементьева, М. Васильєва, Є.Коваленко та інші. В своїх роботах вони розглядають проблему сирітства, особливості психологічного розвитку дітей-сиріт, їх соціалізацію, особливості соціальної адаптації, реалізації опіки над сиротами, створення ефективних умов для їх подальшого конструктивного функціонування в суспільстві, реалізація ефективних шляхів подолання сирітства.

У багатьох роботах наголошується про те, який вплив має розлука з матір'ю на розвиток особистісних якостей дітей і процес її первинної соціалізації. Так К. Джерсідд вважає, що діти, які вирости поза сім'єю, не здатні до багатих емоційних переживань. «Здатність дитини любити оточуючих, - говорить він, - тісно пов'язана з тим, скільки любові отримала вона сама і в якій формі вона виражалася».

Науковці виявили особливий тип спілкування дитини-сироти як із дорослими, так і з однолітками, що значною мірою відрізняється від спілкування дитини що проживає у сім'ї. У молодших класах діти-сироти надмірно проявляють інтерес до кожного доброзичливого дорослого. Вони готові виконувати будь-яке його прохання, роблять все можливе, для того щоб привернути на себе увагу. Одночасно у взаєминах із дорослими діти-сироти бувають грубі, проявляють агресивність, ображаються на будь-які незначні зауваження, дії дорослих [9, с. 17-25].

Розглядаючи специфіку зовнішньошкільного компоненту соціальності, звертаємося до соціально-педагогічної літератури [1; 2; 8; 14; 19; 21], де відзначається, що ефективна реалізація соціально-педагогічного посередництва можлива в разі дотримання таких умов: розуміння соціальними вихователями проблем учня, його здатності перейматися змістом проблеми дитини; адекватного представлення (презентації) і вираження (репрезентації) проблем учня; наявності знань про існування соціальних ресурсів різних закладів та установ, що займаються проблемами дітей та молоді; наявності

знань про інструментальні можливості суміжних професій, представники яких залучаються до вирішення проблем учня; уміння забезпечувати порозуміння різних спеціалістів та їх ефективне співробітництво; довіри до соціального педагога учня і тих людей, з якими у нього виникли проблеми (що досягається завдяки професіоналізму й бездоганній роботі соціального педагога).

Також погоджуємося з думкою А. Мудрика, що найбільш сприятливі умови для соціального розвитку дитини, зокрема й дитини-сироти, створюються у взаємодії індивідуальних і групових (колективів) суб'єктів у трьох взаємопов'язаних і в той же час відносно автономних за змістом та формами, способами та стилю взаємодії процесах: збагаченні соціального досвіду дітей, їх освіти, сприянні розвитку індивідуальності.

Отже при дослідженні питання сутність соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу можемо зробити висновок, що нині значно посилюється соціальний аспект роботи освітньої школи, яка має виконувати функції соціального захисту, комплексної соціалізації дітей-сиріт – підготовки до життя у несталих умовах.

1.3. Діагностика стану формування соціальності дітей-сиріт

Проведене теоретичне дослідження змісту специфіки формування соціальності дітей-сиріт є основою для вирішення наступного завдання курсової роботи – визначення наявного рівня сформованості соціальності дітей-сиріт.

Нагадаємо, що за визначенням О. Рассказової, соціальність – це комплексна соціально детермінована характеристика індивіда, що забезпечує якісну міжособистісну взаємодію, у структурі якої поєднуються всі складові соціального досвіду та яка реалізується в свідомості та поведінці особистості в соціумі завдяки суб'єктності [38, с. 413]. Для визначення критеріїв і показників дослідження, ми розділяємо думку О. Пахомової, яка визначає такі взаємопов'язані та взаємозалежні структурні компоненти соціальності

особистості: соціальні цінності, соціальні якості, соціальні почуття та соціальна поведінка [34, с. 4-13].

Відповідно до основних структурних складових соціальності у межах нашого дослідження будуть розглянуті когнітивний, емоційно-мотиваційний і діяльнісний критерії розвитку соціальності.

Показником когнітивного критерію визначено наявність соціальних знань про суспільні норми, цінності, способи взаємодії і комунікації тощо. Показником емоційно-мотиваційного критерію – наявність соціальних якостей особистості, соціальних емоцій і системи цінностей. Соціальні уміння і навички, а також їх прояви у способах організації діяльності особистості визначаємо як показник діяльнісного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт.

Для проведення експериментального дослідження нами було визначено характеристику рівнів розвитку критеріїв соціальності:

Високий рівень – передбачає володіння особистістю широким спектром соціальних знань, умінь та навичок, наявністю розвинутих, відповідних віку соціально-етичних якостей. На даному рівні дитина демонструє активну, суб'єктну поведінку: бере участь в краєзнавчій роботі, відвідуванні виставок, музеїв, участь в творчих конкурсах, олімпіадах, відвідування творчих об'єднань. Її діями часто керує прагнення усе робити красиво, тому виявляється особливий інтерес до уроків художньо-естетичного циклу. Учень виявляє прагнення внести нове в особисту діяльність, в роботу класу, творчого об'єднання. Спостерігається цілеспрямована самоосвіта учня. Учень виявляє самостійність, що виражається в умінні ставити перед собою цілі та завдання. Самостійність в організації діяльності й саморегуляція поведінки є основними ознаками становлення соціальності на високому рівні.

Середній рівень – передбачає володіння дитиною певними соціальними знаннями, уміннями та навичками. Характеризується частково сформованим світоглядом; взаємодія з оточуючими людьми не завжди успішна; незначний досвід орієнтування в соціальних ситуаціях. Учень, що має соціальність

середнього рівня, товариський, зважає на інтереси колективу, охоче виконує доручення, але сам не організовує корисні справи колективу. Емоційна сфера і образне мислення розвинуті на середньому рівні, посередній інтерес й до спілкування з природою. Епізодична участь в роботі гуртків, студій. Не стійке бажання проявляти самостійність і наполегливість в праці; рідке відвідування виставок, музеїв, творчих об'єднань. Для середнього рівня розвитку соціальності властиві стійка позитивна поведінка, наявність регуляції і саморегуляції, хоча активна суспільна позиція не виявляється.

Низький рівень – характеризується тим, що коло соціальних знань, умінь та навичок дітей є обмеженим; спосіб мислення та стійкі уявлення про оточуючий світ часто не відповідають віку. Слабо розвинена емоційна сфера і образне мислення, відсутній інтерес до спілкування з природою. Не бере участь у роботі гуртків, студій, творчих конкурсах, олімпіадах. Діти із низьким рівнем розвитку соціальності не виявляють бажання проявляти самостійність і наполегливість у праці. Відсутність бажання внести нове в особисту діяльність, в роботу класу, творчого об'єднання. Етична невихованість школяра проявляється в негативному досвіді поведінки, у нерозвиненості самоорганізації й саморегуляції. Низький рівень соціальності характеризується слабким проявом позитивного, ще нестійкого досвіду поведінки, спостерігаються зриви, поведінка регулюється в основному, вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами; саморегуляція і самоорганізація ситуативні.

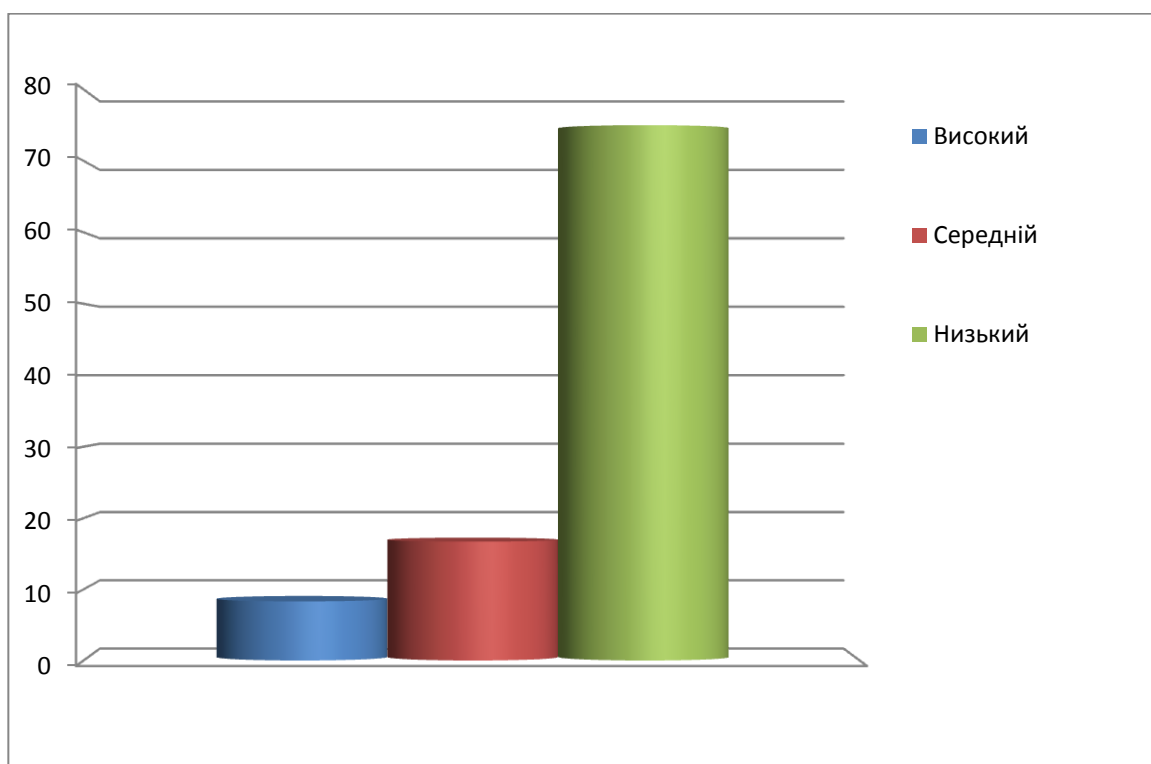
Дана шкала рівнів розвитку показників соціальності дозволяє нам дослідити сформованість соціальності дітей-сиріт за кожним із визначених критеріїв.

Соціально-педагогічний експеримент проводився на базі Харківської ЗОШ I-III ступенів № 151 Харківської міської ради Харківської області протягом вересня – січня 2016-2017 н.р. Загалом експериментом охоплено 12 респондентів.

При організації та проведенні констатувального дослідження нами застосовувався комплекс таких методів:

- метод соціально-педагогічних ситуацій (додаток А);
- Тест-опитувальник самовідношення В. Столина, С. Пантелеєва [48, с. 45-49];
- «Методика реєстрації соціальної активності дитини» [48, с. 149-154].

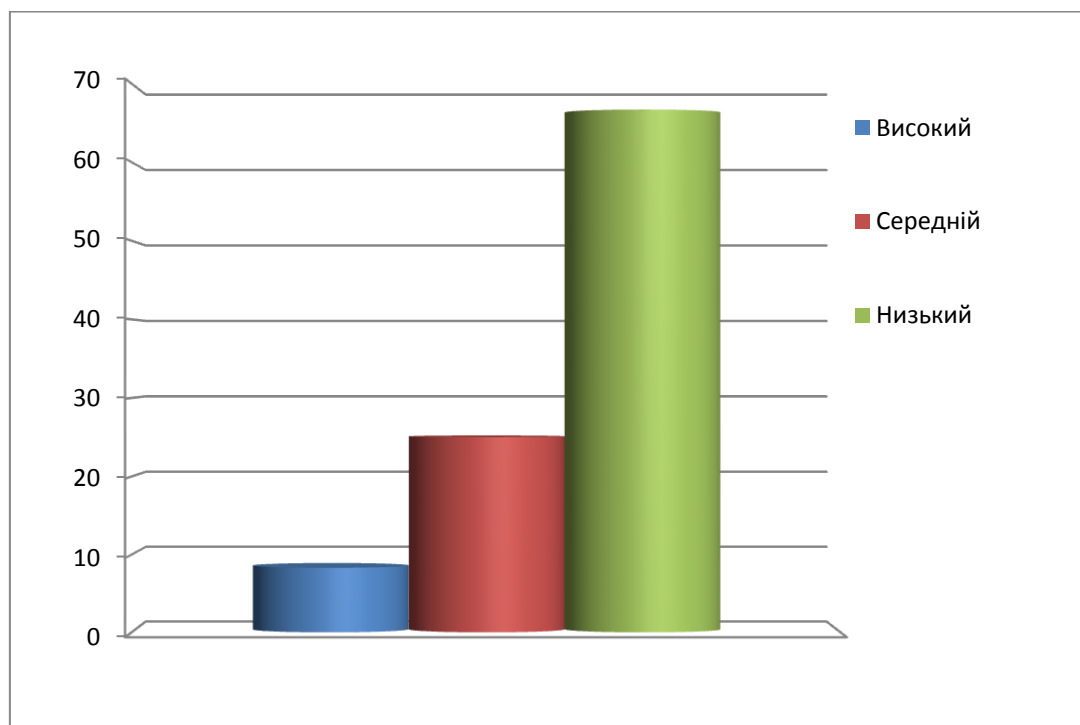
Результати проведення первинної діагностики наочно показані на малюнках 1.1. – 1.3.

Мал. 1.1. Результати первинного діагностування когнітивного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт

Унаочнені на малюнку 1.1. результати дають змогу констатувати, що низький рівень розвитку когнітивного критерію визначено у 75% респондентів, середні показники у 16,7% дітей, і високі показники – у 8,3 % дітей. Шляхом використання методу соціально-педагогічних ситуацій нами було встановлено, що більшість дітей не мають належного рівня сформованості соціальних знань про суспільні норми, цінності, способи взаємодії і комунікації.

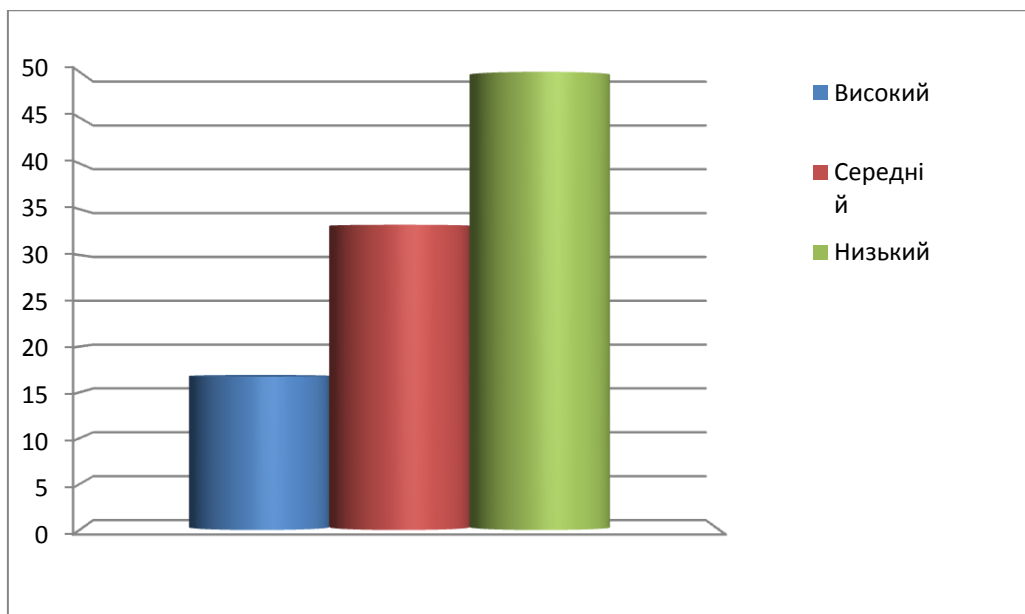
Для діагностики емоційно-мотиваційного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт було застосовано методику «Методика реєстрації соціальної активності дитини». Отримані дані відображені на малюнку 1.2.

Мал. 1.2. Результати первинного діагностування емоційно-мотиваційного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт

З наведених даних помітно, що переважна більшість дітей має низький рівень розвитку емоційно-мотиваційного компонента соціальності (66,7% респондентів). Лише 8,3% дітей-сиріт досліджуваної групи мають високий рівень розвитку емоційно-мотиваційної сфери особистості. Це свідчить про недостатню сформованість соціальних якостей особистості, соціальних емоцій і системи цінностей.

З метою визначення сформованості діяльнісного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт нами було застосовано методику «Методика реєстрації соціальної активності дитини». Результати діагностування зображені на мал. 1.3.

Мал. 1.3. Результати первинного діагностування діяльнісного критерію розвитку соціальності дітей-сиріт

Як показано на малюнку 1.3., у більшості дітей-сиріт, які брали участь у дослідженні, соціальні уміння і навички, а також їх прояви у способах організації діяльності особистості потребують подальшого формування і закріплення. Лише 16,7% дітей мають високий рівень розвитку показників діяльнісного критерію соціальності особистості, займають активну життєву позицію, проявляють наявність просоціальних моделей поведінки у поєднанні із здатністю критично оцінювати результати своєї поведінки і взаємодії з оточуючими. Низький рівень розвитку показників діяльнісного критерію соціальності особистості діагностовано у половині досліджуваних.

Таким чином, на підставі отриманих результатів соціально-педагогічного експерименту ми можемо зробити висновок про те, що загальний рівень розвитку соціальності дітей-сиріт як такий, що потребує впровадження додаткових ефективних засобів, форм і методів соціально-педагогічної роботи з розвитку соціальності.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Обґрунтування форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Аналіз першого розділу дослідження щодо теоретичних питань формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу надають нам специфічну картину особистості. Дітям-сиротам важко засвоювати учбовий матеріал, в них спостерігається затримка в розвитку мислення, нерозвиненість саморегуляції. Все це призводить до відставання в оволодінні учбовими навичками та вміннями, низької якості навчання.

Ще одна важлива особливість дітей-сиріт: вони живуть в умовах дефіциту спілкування з дорослими, що призводить до формування ряду особливостей у їхній картині світу, стратегіях спілкування та взаємодії з іншими дітьми, процесі формування соціальності.

Наведені вище теоретичні положення підтверджують актуальність обраного дослідження та необхідності дослідження форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Грецьке слово “метод” означає шлях, спосіб пізнавальної, практичної діяльності людей. Метод розглядають як сукупність підходів, прийомів, операцій практичного чи теоретичного засвоєння дійсності [47, с. 130]. Метод соціально-педагогічної роботи – це спосіб організації узгодженої діяльності соціальних педагогів та клієнтів з метою вирішення завдань соціально-педагогічної роботи.

До методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах шкільного навчання можна віднести: метод глибинного спілкування (інтерв'ю), стимулювання соціально-культурної активності, формування спільної

свідомості, метод фізичної релаксації та рекреації, включення в соціокультурну діяльність.

Розглянемо детальніше декілька з зазначених методів:

Метод глибинного спілкування передбачає індивідуальне інтерв'ю з дитиною сиротою. Глибинне інтерв'ю - особиста, неструктурована розмова, вільне і пряме інтерв'ю, під час якого модератор (соціальний педагог) з'ясовує думки, звички респондента (дитини), його переконання і меншої схильності. Глибинні інтерв'ю хороші, коли потребує дослідження приховані асоціації, емоції, і схильності людини. Основне призначення глибинного інтерв'ю – допомогти соціальному педагогу прояснити мотиви поведінки дітей-сиріт, дати раду деяких аспектах їх життя.

Соціально-культурна діяльність – сфера соціальної діяльності, орієнтована на залучення дитини до культури, самостійна складова загальної системи соціалізації особистості, соціального виховання та освіти. Соціально-культурний процес складається з трьох “джерел”, трьох взаємопов'язаних видів діяльності: високої культурної творчості, культурно-просвітньої роботи та культурно-дозвіллевої діяльності. Соціокультурна діяльність людини включає у собі економічну, політичну, художню, релігійну, наукову, моральну, правову, техніко-промислову, комунікативну, екологічну сфери тощо.

Вплив на свідомість — це вплив на розум і почуття дитини-сироти з метою формування позитивних якостей і подолання негативних. Основні методи впливу на свідомість особистості — бесіда (метод виховання та отримання інформації про особистість за допомогою безпосереднього словесного спілкування), лекція (розгорнутий, системний виклад у доступній формі певної соціально-політичної, моральної, естетичної проблеми), дискусія (вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників), переконання (метод виховного впливу, за допомогою якого вихователь звертається до свідомості, почуттів, життєвого досвіду дітей з метою формування свідомого ставлення до дійсності і норм поведінки), навчання (застосовують при зниженому рівні усвідомлення і

критичності, регулюючи і стимулюючи психічну і фізичну активність), приклад (передбачає демонстрування взірця для наслідування; особливо важливий виховний феномен, що впливає своєю наочністю і конкретністю).

Форми соціально-педагогічної діяльності – це зовнішнє вираження організації взаємодії соціального педагога та клієнта. Форма соціально-педагогічної роботи – варіанти організації взаємодії соціального педагога з клієнтами, спрямовані на створення умов для позитивної активності дітей і молоді, вирішення відповідних завдань соціалізації, надання допомоги та підтримки [44, с. 39]. Класифікація форм організації соціально-педагогічної роботи неоднозначна, їх можна характеризувати: за специфічними ознаками, за напрямками соціально педагогічної діяльності, за кількісним складом учасників, за домінуючим засобом виховного впливу, за складністю побудови, за характером змістового наповнення, за напрямками соціально-педагогічної діяльності.

До форм роботи, що доречно використовувати з метою підвищення рівня соціальності дітей-сиріт в умовах шкільного навчання можна віднести: масові – концерти, конкурси, презентації, акції, театральні вистави, ділові ігри, тематичні свята, вечори відпочинку, фестивалі; групові – екскурсії, виставки, гуртки; індивідуальні – виставка робіт, бесіди, консультації, творчі завдання.

Розглянемо детальніше декілька з зазначених форм:

Гра – це переважно колективна, групова форма діяльності, в основі якої лежить змагальний аспект. Гра виявляє знання, інтелектуальні сили, показує рівень організаторських здібностей учнів, розкриває творчий потенціал кожного учня. Мета рольової гри: інсценізувати незвичні для учнів ситуації та події певного характеру, що спеціально створюються педагогом для досягнення певної мети. Рольові ігри сприяють кращому розумінню цих ситуацій, а також формуванню знань та вмінь про те як правильно діяти в тих чи інших ситуаціях.

Конкурси – комплекс ігор, що мають на меті створення умов для змістовного дозвілля дітей-сиріт.

Тематичні свята, вечори відпочинку – мають на меті забезпечити рухову активність підлітків, сприяти налагодженню комунікативних зав'язків з однолітками.

Консультування – сфера практичної професійної діяльності соціального педагога, пов'язана з наданням допомоги потребуючим її людям, в тому числі дітям сиротам, у вигляді порад, рекомендацій щодо вирішення життєвих психологічних проблем. Консультування – націлене на інформування дітей про наслідки для здоров'я вживання алкогольних, тютюнових та наркотичні речовини.

Метод бесіди – метод словесного обговорення матеріалу, що вивчається, її завдання полягає в тому, щоб, по-перше, за допомогою цілеспрямованих і вміло поставлених запитань актуалізувати відомі учням знання, досягти засвоєння ними нових знань шляхом самостійних обмірковувань, узагальнень та інших розумових операцій.

Театральні вистави – особлива форма сценічних дій, що сприяє формуванню емоційної сфери дитини. За допомогою театралізації можна познайомити учнів з різноманітними проблемами життя та надати їм можливість розібратися в них, наштовхнути учнів на обміркування поданих проблем.

Виставка – публічна демонстрація досягнень в галузі економіки, науки, техніки, культури, мистецтва та інших галузях суспільного життя. Поняття може позначати як сам захід, так і місце проведення цього заходу. Розрізняють виставки: місцеві, національні, міжнародні і всесвітні, а також загальні, що охоплюють всі галузі людської діяльності, і спеціалізовані, присвячені тільки на одній сфері діяльності людини. До останніх відносяться художні, промислові і сільськогосподарські. Також розрізняють виставки періодичні (тимчасові) і постійні.

Творче завдання – це завдання, при вирішенні якого необхідно знайти новий алгоритм розв'язання. Умови таких завдань безпосередньо не говорять про те, які знання знадобляться для їх вирішення, тому діяльність учнів

направлена на їх виявлення і підбір необхідної інформації. Використання творчих завдань значно підвищує ефективність навчання, розвивати творчі здібності дітей-сиріт, їх пізнавальний інтерес, абстрактне і логічне мислення.

Гурток (секція, клуб, творче об'єднання) – основна традиційна форма реалізації змісту позашкільної освіти і виховання учнів, зокрема дітей-сиріт, як у процесі вивчення окремого навчального предмета чи їх сукупності, так і різноманітних інтегрованих курсів у межах навчальних програм. Тривалість одного гурткового заняття визначається навчальними планами і програмами з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження для різних вікових категорій. Гурткова робота в загальноосвітніх навчальних закладах є частиною освітнього процесу. Це один із найефективніших шляхів розвитку творчо спрямованої особистості [36, с. 32-39].

В нашому дослідженні ми поділяємо думку про те, що соціально-педагогічна діяльність з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу може реалізуватися за такими напрямками:

- розвиток соціальних цінностей (ставлення до сім'ї, суспільних груп, націй, соціуму, суспільства);
- розвиток соціальних почуттів (емоції, почуття спільноти, співпереживання, емпатії, солідарність, взаємодопомога, альтруїзму);
- розвиток соціальних якостей (толерантність, гуманність, соціальна відповідальність, соціальна компетентність тощо);
- розвиток соціальної поведінки (соціальні вчинки, соціальні дії, спілкування).

Для реалізації першого напрямку (розвиток соціальних цінностей) можливе використовувати такі форми та методи:

- обрядові та звичаєві ігри (передають характерні події з життя українського народу. Початок жнив, косовицю, великодні та купальські ігри, калиту, веснянки);
- бесіди історичної та соціальної спрямованості (відбивають характер

тієї епохи, коли вони складались);

- тренінгові заняття побутової спрямованості;
- заняття з сюжетами про сімейне життя.

Для другого етапу (розвиток соціальних почуттів) доцільно використовувати рухливі ігри, виховання почуття колективізму, товарищкості, справедливості при владнанні конфліктних ситуацій, заохочення до прояву позитивних емоцій (радості від спільної перемоги, успіхів товаришів і суперників по грі, задоволення від самого процесу гри разом із друзями) та інтелектуальні ігри, які сприяють прояву яскравих інтелектуальних емоцій (здивування, сумніву, впевненості, здогадки, радості відкриття та успіху); а саме:

- рухливі ігри: ігри-естафети, ігри-забави;
- ігри з елементами спорту: городки, футбол, боулінг;
- спортивні вправи: катання на санках, на самокатах, плавання, їзда на велосипедах, ігри у воді;
- інтелектуальні ігри (кресворди, ребуси, загадки, метаграми, анаграми, шаради, чайнворди, шашки, шахи, «Чарівні палички», квач, «кубик Рубіка», диво-змійка, головоломки, лабіринти, комп'ютерні ігри).

У третьому етапі (розвиток соціальних якостей) можливе застосування сюжетно-рольових ігор, спрямованих на освоєння в грі правил рольової поведінки, моральні норми, укладені в ролі. Діти освоюють мотиви і цілі діяльності дорослих, їх ставлення до своєї праці, до подій і явищ суспільного життя, до людей, речей: у грі формується позитивне ставлення до способу життя людей, до вчинків, нормам і правилам поведінки в суспільстві.

В останньому четвертому етапі (розвиток соціальної поведінки) доцільно використовувати такі форми і методи як: форм-театр, театралізовані постановки, через які дитина удосконалює вміння розігравати постановки, вчиться емоційно та інтонаційно виразно характеризувати персонажів, відображати їхні рольові дії і взаємини, виявляти власне ставлення до них та

їхніх вчинків, що є найкращим способом для розвитку соціальної поведінки.

На нашу думку до основних форм і методів спрямованих на розвиток соціальності дитини-сироти також можна віднести:

1. Імітаційні вправи. Передбачають оволодіння засобами пластичного самовираження, руховою координацією, відображенням різних емоційних станів за допомогою мови тіла.

2. Вправи на розвиток комунікації, які мають на меті розширення кола соціальних стратегій поведінки, підвищення мовленнєвої культури, збагачення соціальних знань про правила міжособистісного спілкування, удосконалення інтонаційних засобів виразності.

3. Драматизація – інсценування коротких сюжетів на задану тему – виступає одним із основних засобів театралізованого гуртка, оскільки відкриває широкі можливості для застосування також елементів психодрами й соціодрами, розвиваючи колективну взаємодію та навчаючи новим формам поведінки в заданих ситуаціях.

4. Включення глядача в сюжет спектаклю – визначна риса інтерактивного театру, що не лише збільшує динаміку вистави й активізує роботу акторів, але й виробляє особистісну харизму учасників, розвиває ораторський потенціал і мотивує вироблення суспільної активності.

5. Імпровізація – драматизація без часу на підготовку, яка відображає особистісне ставлення актора до ситуації, що має бути розіграна, розкриває індивідуальність і можливість самовираження.

6. Рольова гра – різновид драматизації, що має сюжет і правила поведінки учасників, однак залежить від характеру виконання окремими учасниками, є найбільш ефективною для розвитку соціальності, розвитку когнітивних основ, закріплених у ході театралізації[36, с. 41-50].

Сукупність зазначених форм і методів та їх поетапне впровадження можна вважати технологією формування соціальності дітей-сиріт. Систему обґрунтованих форм і методів нами представлено у розробці програми

формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу (Додаток Б).

2.2. Методичні рекомендації з реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу

На підготовчому етапі реалізації технології соціалізації дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування в умовах шкільного навчання необхідно вивчити специфіку соціально-педагогічних потреб учнів та соціально-виховного середовища навчального закладу. Мета: забезпечення умов для всебічного розвитку дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування, визначення конкретних видів послуг чи допомоги в процесі організації соціально-педагогічного супроводу суб'єктів навчально-виховного процесу.

Завдання: оптимізація умов розвитку соціальної компетентності дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування; сприяння взаємодії з різними соціальними інституціями (державними, громадськими, комерційними тощо) для оптимізації процесу соціалізації дітей і підлітків; попередження впливу негативних факторів соціального середовища; організація соціально-педагогічного патронажу учнів соціально вразливих категорій; формування соціальної компетентності; організація соціально-правового захисту процесу соціалізації, формування валеологічної культури учасників навчально-виховного процесу.

Основні аспекти життя, що діагностуються: структура сім'ї (найближчого оточення); основні події (позитивні й негативні) в історії сім'ї; біопсихосоціальні чинники розвитку; визначення рівня сформованості життєвих навичок, соціальної компетентності, адаптаційного потенціалу учнів; особливості навчання та освітнього середовища; проблеми, пов'язані зі станом здоров'я; інтенсивність соціальних контактів, взаємодії з різними соціальними інституціями; ресурси соціально-виховного середовища.

На оперативному етапі упровадження технології соціалізації дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування в умовах шкільного навчання соціальні педагоги мають опиратися на наступні принципи і цінності:

1. Ставитися до дитини як особистості, визнавати цінність кожної дитини.
2. Дотримуватися конфіденційності.
3. Уникати «ярликування».
4. Не давати обіцянок, які неможливо виконати.
5. Демонструвати позитивні моделі поведінки і позитивне ставлення до всіх дітей.
6. Не підтримувати вияв небажаних якостей (ревнощів, споживацького ставлення, агресивності).
7. Поважати думки, почуття і добровільний вибір дитини.
8. Не знецінювати роботу працівників загальноосвітнього навчального закладу і системи соціального захисту дітей в очах дітей.

У межах реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу робота з підлітками може бути здійснена за такими напрямками: профілактика та корекція моральної недосконалості підлітків; нікотинової залежності; алкогольної залежності; наркозалежності; залежності від азартних ігор та Інтернет-залежності; підліткової агресії; протиправної поведінки; сексуальних девіацій; суїцидальної поведінки.

Також суб'єктам соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та позбавленими батьківського піклування необхідно спрямувати свою діяльність на:

1. Забезпечення ефективного обліку дітей дошкільного та шкільного віку з метою визначення особливостей соціалізації кожної дитини та чинників порушення соціалізації дитини).
2. Створення для кожної дитини відповідних освітніх умов, з урахуванням її ментального та фізичного статусу, можливостей та

використанням різноманітних форм організації навчання дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування.

3. Активізація взаємодії навчального закладу з міською ПМПК, використання консультативних послуг для організації адаптивного навчання учнів.

4. Здійснення аналізу освітньо-виховного середовища навчального закладу з метою виявлення актуальних можливостей та перешкод для забезпечення соціалізації учнів.

5. Використання варіативної частини для проведення факультативів, курсів за вибором, що забезпечують набуття учнями життєвих навичок - з психології, підготовки молоді до сімейного життя, тощо.

Дотримання даних рекомендацій дозволить оптимізувати процес реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне дослідження дає підстави для наступних висновків:

1. Охарактеризовано формування соціальності особистості як соціально-педагогічну проблему. Узагальнюючий огляд наукової літератури дає змогу констатувати, що соціальність – це комплексна характеристика соціального суб'єкта, що виражається через індивідуальне позитивно-творче ставлення до соціального буття та забезпечує гармонійну реалізацію індивідуальності суб'єкта в соціумі; це система ціннісних орієнтацій, якостей і моделей поведінки, спрямованих на зміцнення суспільства; це мета й інтегрований результат соціального виховання. В нашому дослідженні ми визначаємо такі характеристики розвитку соціальності: наявність відповідних знань про закони й моделі поведінки в суспільстві; остаточне закріплення принципових особистісних позицій і суспільно позитивних цінностей; прагнення до самовдосконалення власної особистості; стабілізація та фіксація адекватної самооцінки; здатність до емоційної саморегуляції; високий рівень сформованості здібності до винесення відповідальних рішень стосовно не лише себе, а й інших членів суспільства; володіння різними стилями спілкування, повне оволодіння основами статево-рольової поведінки; поступова реалізація своєї особистості в професійній сфері.

2. Визначено сутність соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Складний процес соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу передбачає вирішення трьох головних проблем у навчанні та вихованні дитини-сироти: розвиток його особистості та міжособистісного спілкування; підготовку до самостійного життя; професійну підготовку. До основних проблеми соціалізації дітей-сиріт відносять: неадекватне самовизначення й самооцінка; уповільнене самовизначення, незнання самого себе як особистості;

нерозуміння матеріальної сторони життя, інфантилізм; нездатність до усвідомленого вибору своєї долі; перевага негативного досвіду взаємовідносин між людьми та світом над позитивним. Загалом процес формування соціальності дітей-сиріт є ускладненим, і потребує реалізації певних стратегій соціально-педагогічної діяльності з метою його оптимізації. Найбільш сприятливі умови для соціального розвитку дитини, зокрема й дитини-сироти, створюються у взаємодії індивідуальних і групових (колективів) суб'єктів у трьох взаємопов'язаних і в той же час відносно автономних за змістом та формами, способами та стилю взаємодії процесах: збагаченні соціального досвіду дітей, їх освіті, сприянні розвитку індивідуальності. Неодмінною умовою соціально-педагогічної діяльності з формування соціальності дітей-сиріт в умовах ЗОШ є активна робота спеціаліста над самовдосконаленням дитини за допомогою порад суб'єктів соціального виховання.

3. Проведено діагностику стану формування соціальності дітей-сиріт. Соціально-педагогічний експеримент проводився на базі Харківської ЗОШ І-ІІІ ступенів № 151 Харківської міської ради Харківської області протягом вересня – січня 2016-2017 н.р. Загалом експериментом охоплено 12 респондентів. Відповідно до основних структурних складових соціальності у межах нашого дослідження діагностика здійснювалася за показниками когнітивного, емоційно-мотиваційного і діяльнісного критеріїв розвитку соціальності. При організації та проведенні констатувального дослідження нами застосовувався комплекс таких методів: Тест-опитувальник самовідношення В. Столина, С. Пантелеєва, метод соціально-педагогічних ситуацій, «Методика реєстрації соціальної активності дитини». Отримані результати дають змогу констатувати, що низький рівень розвитку когнітивного критерію визначено у 75% респондентів, середні показники у 16,7% дітей, і високі показники – у 8,3 % дітей. Лише 16,7% дітей мають високий рівень розвитку показників діяльнісного критерію соціальності особистості, займають активну життєву позицію, проявляють наявність просоціальних моделей поведінки у поєднанні із здатністю критично

оцінювати результати своєї поведінки і взаємодії з оточуючими. Низький рівень розвитку показників діяльнісного критерію соціальності особистості діагностовано у половини досліджуваних. Переважна більшість дітей має низький рівень розвитку емоційно-мотиваційного компонента соціальності (66,7% респондентів). Лише 8,3% дітей-сиріт досліджуваної групи мають високий рівень розвитку емоційно-мотиваційної сфери особистості. Це свідчить про недостатню сформованість соціальних якостей особистості, соціальних емоцій і системи цінностей.

4. Обґрунтовано форми і методи формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Для розвитку соціальних цінностей можливе використовувати таких форм та методів: обрядові та звичаєві ігри; бесіди історичної та соціальної спрямованості; тренінгові заняття побутової спрямованості; заняття з сюжетами про сімейне життя. Для розвитку соціальних почуттів доцільно використовувати рухливі ігри, виховання почуття колективізму, товарищескості, справедливості при владнанні конфліктних ситуацій, заохочення до прояву позитивних емоцій (радості від спільної перемоги, успіхів товаришів і суперників по грі, задоволення від самого процесу гри разом із друзями) та інтелектуальні ігри, які сприяють прояву яскравих інтелектуальних емоцій (здивування, сумніву, впевненості, здогадки, радості відкриття та успіху); а саме: рухливі ігри: ігри-естафети, ігри-забави; ігри з елементами спорту: городки, футбол, боулінг; спортивні вправи: катання на санках, на самокатах, плавання, їзда на велосипедах, ігри у воді; інтелектуальні ігри (кросворди, ребуси, загадки, метаграми, анаграми, шаради, чайнворди, шашки, шахи, «Чарівні палички», квач, «кубик Рубіка», диво-змійка, головоломки, лабіринти, комп'ютерні ігри). Для розвитку соціальних якостей можливе застосування сюжетно-рольових ігор, спрямованих на освоєння в грі правил рольової поведінки, моральні норми, укладені в ролі. Для розвитку соціальної поведінки доцільно використовувати такі форми і методи як: форум-театр, театралізовані постановки тощо. Систему обґрунтованих форм і методів нами представлено у розробці програми

формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

5. Розроблено методичні рекомендації з реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Дотримання даних рекомендацій дозволить оптимізувати процес реалізації форм і методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агавелян О. К. Некоторые вопросы социально-трудовой адаптации выпускников вспомогательной школы / О.К. Агавелян // Дефектология. –1974. – №1. – С. 62-67.
2. Басова В. М. Формування соціальної компетентності сільських школярів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. М. Басова ; Яросл. держ. пед. ун-т. – Ярославль, 2004. – 472 с.
3. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ольга Володимирівна Безпалько. – Луганськ, 2007. – 44 с.
4. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посібник / І. М. Богданова. – К.: Знання, 2008. – 343 с. – (Бібліотека соціального педагога).
5. Божович Е. Д. Возможности и ограничения коммуникативной компетенции подростков / Е. Д. Божович, Е. Г. Шеина // Психологическая наука и образование. – 1999. – № 2. – С. 64-76.
6. Борисова О. Ф. Формирование социальной компетентности детей дошкольного возраста : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Оксана Феликсовна Борисова ; ГОУ ВПО «Челябинский государственный педагогический университет». –Челябинск, 2009. – 201 с.
7. Буслов К.П. Формирование социального в человеке/ К.П. Буслов. – Мн., 1980., с.119
8. Виткаускайте Д. Работа воспитателя по формированию социально – бытовых знаний и умений у умственно отсталых учащихся 4 класса / Д. Виткаускайте // Дефектология. – 1999. – №1. – С.35-41.
9. Галигузова Л. Н. Психологические аспекты воспитания детей в домах ребенка и детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17-25.

10. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376с.
11. Гончарова-Горянська М. Соціальна компетентність : поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Гончарова-Горянська // Рідна школа. – 2004. – № 7-8. – С. 72.
12. Гудзовская А. А. Социально-психологическое исследование становления социальной зрелости : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Алла Анатольевна Гудзовская ; Самарский гос. пед. ун-т. – Самара, 1998. – 230 с.
13. Дети с задержкой психического развития / [Власова Т. А., Лубовский В. И., Цыпина Н. А. и др.]; под ред. Т. А. Власовой, В. И. Лубовского, Н. А. Цыпиной. – М. : Педагогика, 1984. – 256 с.
14. Докторович М. О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Марина Олександрівна Докторович ; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2007. – 208 с.
15. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге / Е. В. Емельянова. – СПб.: Речь. 2008. – 336 с.
16. Життєва компетентність особистості : науково-педагогічний посібник / [за ред. Л. В. Сохонь, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен]. – К., 2003. – 520 с.
17. Закон України Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: закон України 13 січня 2005 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua].
18. Зарецкий В. К. Пути решения проблемы сиротства в России / [Зарецкий В. К., Дубровская М. О., Ослон В. Н., Холмогорова А. Б. и др.]. – М. : Вопросы психологии, 2002. – 456 с.
19. Зарипова Е. И. Становление социальной компетентности школьника в условиях региональной образовательной среды : дисс. ... канд.

пед. наук : 13.00.01 / Елена Игоревна Зарипова ; Омский гос. пед. ун-т. – Омск, 2005. – 215 с.

20. Зверева І. Д. соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика / І. Д. Зверева. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 432 с.

21. Зінов'єва Т. Формування ключових компетентностей учнів / Т. Зінов'єва // Директор школи. – 2005. – № 42. – С. 19 ; № 43. – С. 25.

22. Казаков Е. О. Школа социальной компетентности - путь к твоему успеху / Е. О. Казаков // Молодое поколение в гражданском обществе. – М., 2004. – С. 85-93.

23. Калинина Н. В. Развитие социальной компетентности школьников в образовательной среде : психолого-педагогическое сопровождение / Н. В. Калинина. – Ульяновск : УИПК ПРО, 2004. – 228 с.

24. Комарова Н.М., Пеша І.В. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання – Київ, 2006, с. 8.

25. Кононенко Н. В. Коррекция личностных диспозиций детей-сирот в условиях детского дома : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Кононенко Н. В. – Майкоп, 2006. – 23 с.

26. Кочкина Л. С. Подготовка детей-сирот к жизненному и профессиональному самоопределению в условиях дома детства : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 “Специальная педагогика” / Кочкина Л.С. – М., 1998. – 18 с.

27. Кудяева И. А. Освоение социального опыта младшими школьниками в образовательном процессе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ирина Александровна Кудяева ; Мордовский гос. пед. ин-т имени М. Е. Евсевьева. – Саранск, 2004. – 268 с.

28. Курліщук І. І. Педагогічні засади соціалізації студентської молоді засобами масової комунікації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 /

І. І. Курліщук ; Державний заклад «Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ, 2008. – 23 с.

29. Лях В. В. Моделювання та впровадження програм щодо здорового способу життя / В. В. Лях, Т. Л. Лях. – К.: Наук. світ, 2002. – 122 с.

30. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посібник / С.П. Максимюк. – К.: Кондор, 2005. – 667 с.

31. Мальчукова А. Л. Становление социальной зрелости старшеклассника на основе развития коммуникативных умений : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Анастасия Леонидовна Мальчукова; ГОУ ВПО «Российский гос. пед. ун-т имени А. И. Герцена». – СПб., 2005. – 25 с.

32. Мухина В. С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа / В. С. Мухина // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 32-39.

33. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 480 с.

34. Пахомова О.М. Методологічні підходи до проблеми розвитку соціальності дітей підліткового віку/ О.М. Пахомова// Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. - №3. – С.4-13.

35. Педагогіка: [учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений] / В.А. Слостенін, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 3-е изд. – М.: Школа – Пресс, 2000. – 512 с.

36. Практикум по психологическим играм с детьми и подростками / [Азарова Т. В., Барчук О. И. и др.] ; под общей ред. М. Р. Битяновой. – СПб : Питер, 2004 – 304 с. – (Серия «Практикум по психологии»).

37. Прихожан А. М. Психология сиротства / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с. : ил. – (Серия «Детскому психологу»).

38. Рассказова О.І. Розвиток соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти: теорія та технологія: монографія / О.І. Рассказова. – Харків: ФОП Шейніна О.В., 2012. – 468с. – бібліогр.: с.422-465.

39. Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) / [Ж.В.Петрочко, О.А.Калібаба, О.С. Шипіленко та ін.; за заг. ред. Ж.В. Петрочко]. – К.: Наук. Світ, 2006. – 100с.

40. Рижанова А.О. Розвиток соціальності людини як умова формування громадянського суспільства / А.О. Рижанова // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність/ Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2008. – С. 96-100.

41. Рыбакова Н. А. Социальная работа и социальное образование: условия сохранения и развития жизненных сил человека в динамике социобытия : монография / Н. А. Рыбакова; Псковский государственный педагогический ин-т. – Псков : Псковскийгос. пед. ин-т., 2000. – 184 с.

42. Семья Г. В. Психолого-педагогические программы подготовки к самостоятельной семейной жизни детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / Г. В. Семья, Н. Ф. Плясов, Г. И. Плясова. – М. : Знание, 2001. – 176 с.

43. Социальная педагогика : учеб. пособ. для студ.высш.учеб.заведений / [И. М. Бгажнокова, С. А. Беличева, О. Е. Буланова и др. ;под ред. В. А. Никитина]. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 272 с.

44. Соціальна педагогіка : підручник / [за ред. проф. А. Й. Капської]. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 256 с.

45. Соціальна педагогіка : теорія і технології : підручник / [за ред. І. Д. Звереві]. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – 316 с.

46. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / [І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; за заг. ред.: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової]. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

47. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посібн. / [Капська А. Й., Барахтян М. М., Безпалько О. В. та ін] ; за заг. ред. проф. А. Й. Капської. – К. : УДЦССМ, 2000. – С. 130-146.

48. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 490 с.

49. Хохлина Е. П. Исследование психолого-педагогических основ коррекционной направленности трудового обучения учащихся с ограниченными умственными возможностями / Е. П. Хохлина // Дефектология. – 2003. – №2. – С. 25-34.

50. Ягоднікова В. В. Технологія виховання особистісних якостей учнівських лідерів / В. В. Ягоднікова // Наша школа : науково-методичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 26-29.

ДОДАТКИ

Додаток А

Під час проведення методики ситуаційного орієнтування дітям-сиротам пропонувалося проаналізувати такі ситуації:

1) «Андрій познайомився з новим сусідом по під'їзду і вирішив зайти до нього в гості. Там сиділо ще кілька юнаків та дівчат. Вони слухали музику, розмовляли. Один на кухні варив якесь зілля, по всій квартирі розповсюджувався «аромат» хімічних речовин... Новий знайомий запропонував «спільний кайф» Андрію». Що треба зробити Андрію? Чому?

2) «Наталка була дуже стривожена, вона боялася іспитів до коледжу. До неї зайшла подруга і запропонувала зараз та перед іспитами по парі таблеток. «Знаєш, – казала вона, – я їх завжди п'ю у складних обставинах. Після цього все стає байдужим, відчуваєшся дуже спокійно...». Що треба робити Наталці? Що може бути в разі вживання цих ліків? Що маю знати, щоб зберегти своє здоров'я.

3) Реакція на конфлікт:

Тотальне "Так" на будь-які, у тому числі і провокаційні, питання, не вживаючи у відповіді "ні", "не", "але"

-Таня, ти носиш перуку? – Так, тільки мені звичніше називати її зачіскою, адже вона так міцно приросла до моєї голови!

-Ти перестала пити коньяк зранку, фрекен Бік? – Так, мабуть, якби в мене була звичка пити коньяк, то я б знайшла в собі сили від неї відмовитися.

-Іра, тобі не подобається твоє ім'я? – Так, іноді мені здається, що мені б більше підійшло яке-небудь інше ім'я.

-Це правда, що ти учився в школі для шизофреніків? – Так, я б міг з тобою погодитися, у нас у групі були дуже різні діти, хоча особисто я закінчив школу з золотою медаллю.

-Женя, це правда, що іноді ти думаєш про розлучення? – Так, іноді, під настрій, у мене можуть виникнути подібні думки.

Програма формування соціальності дітей-сиріт в умовах загальноосвітнього навчального закладу

ЗАНЯТТЯ 1

Мета:

- знайомство з учасниками групи;
- повідомлення про мету, завдання та правила поведінки у групі та її основні принципи;
- розвиток комунікативних вмінь;
- з'ясування очікувань учасників щодо тренінгу;
- створення атмосфери взаєморозуміння та довіри.

На початку тренінгу ведучий повідомляє мету, завдання, принципи («тут і тепер», конфіденційність, активність, увага до почуттів тощо). Крім того, обговорюються організаційні моменти (час, день та місце проведення занять).

Знайомство являє собою центральну процедуру першого заняття будь-якого тренінгу. Ця процедура дозволяє «розкачати» групу, дати досвід нового спілкування та розкрити нові ресурси у собі та партнерах по спілкуванню. Ми пропонуємо це зробити у такий спосіб.

Вправа № 1 «Я і моє ім'я». Спочатку кожному з учасників пропонується назвати своє ім'я, а потім дати особистісну характеристику собі по кожній букві імені (наприклад: Яна - яскрава, надійна, активна). Для кращої демонстрації почати можна ведучому, а за ним будуть себе представляти всі інші учасники. Продовжити перше знайомство можна також наступною вправою.

Вправа № 2 «Хто Я?» Кожному учаснику пропонується відповісти на запитання хто я, та записати на аркуші. Бажано, щоб було не менше 10 відповідей, які характеризують людину з різних позицій. При цьому можна враховувати будь-які свої характеристики, риси, інтереси, емоції - все, що вважаєте за доцільне, щоб описати себе фразою, яка починається з «Я – ...». Потім по черзі кожен зачитує свої характеристики, всі інші мають уважно слухати, для того, щоб потім задати питання, яке його цікавить найбільше.

Вправа № 3 «Розповідь про якість, яку найбільше ціную» Кожному з учасників пропонується подумати над тим, яку якість він понад усе цінує у людях. Після зробленого висновку, пропонується пригадати (чи вигадати) коротке оповідання, історію, випадок, в якому йшлося б про обрану цінну якість. Почувши вашу історію, всі інші учасники групи мають зрозуміти, про яку якість була розповідь. З метою економії часу, свої випадки розповідають всі бажаючі (6-7 чоловік).

Після кожної розповіді йде групове обговорення, даються відповіді на наступні питання: «Як ви вважаєте, про що йшлося в оповіданні?»; «Як вам видається, про яку якість хотів розповісти Андрій?»; «Яка розповідь вас найбільше вразила?»; «Чи є для вас цінною та якість, про яку говорилося у даному випадку?» тощо. Після дискусії ведучий пропонує самому виступаючому назвати ту якість, яку він обрав.

Описана вправа дозволяє учасникам краще пізнати одне одного, сприяє творчій активності, розвиває уяву. Крім того, вона дозволяє зрозуміти смисл того, що розповідає кожен учасник та дає можливість ідентифікуватися з членами групи.

В кінці кожного заняття проводиться зворотний зв'язок за результатами зробленого, відбувається обмін враженнями, висловлюються побажання та зауваження щодо групової роботи.

ЗАНЯТТЯ 2

Мета:

- розвиток комунікативних вмінь;
  - набуття навичок групової взаємодії;
- налагодження психологічного контакту;**
- створення позитивної мотивації та зацікавленості в роботі тренінгу;
  - розвиток уважності та спостережливості;
  - розвиток здатності розуміння і відчуття себе та інших;
  - створення взаємної довіри в групі.

Заняття починається з рефлексії попереднього заняття. Група сідає у коло і всі учасники по черзі висловлюють свої враження та почуття відносно попереднього заняття. В процесі розповіді ведучий може задавати питання: Які зміни відбулися?; Як відчуває себе учасник сьогодні?; Що він очікує від сьогоднішнього заняття?; Які є побажання чи зауваження учасникам та ведучому тренінгу?; Що особливо сподобалося, а що - ні? тощо.

Вправа № 1 «Привітання». Кожен з учасників буде виходити в центр кола, повертаючись до кожного з учасників та вітатися з ними різними способами, бажано не повторюватися та не копіювати попередніх членів групи. Після завершення вправи можна звернутися до групи з запитаннями: «Як ви себе відчуваєте?»; «Чиє привітання було самим яскравим, та чому?». Друге запитання дозволить отримати потрібну інформацію, яка може бути корисною при встановленні контактів.

Вправа № 2 «Відродження емоційного стану». Учасники розділяються на пари. Один з партнерів описує протягом однієї хвилини свій емоційний і фізичний стан у даний момент (за принципом «тут і тепер»). Інший уважно слухає і потім після вступних слів: «Зрозумів, що ти відчуваєш зараз...» повторює зміст почутого, намагаючись відтворити не тільки слова, але й певні особливості співрозмовника (інтонацію, жести, міміку, характерні висловлювання тощо); поведінку, яка проявлялася під час бесіди. Потім співрозмовники міняються ролями. Після завершення відбувається обмін думками щодо виконаної вправи.

Вправа № 3 «Асоціації». Один з учасників тренінгу виходить з кімнати, а всі інші загадують одного з присутніх (крім того, хто за дверима); потім, коли повертається ведучий, він починає задавати різноманітні запитання всім учасникам групи, а вони повинні сказати найбільш точну асоціацію. Ведучий після того, як всі відповіли, підсумовуючи все сказане, має відгадати, кого саме загадали. Після закінчення проводиться обговорення вправи. Бажано, щоб у цій вправі взяли участь всі учасники тренінгу. Вона дозволяє краще пізнати самого себе і всіх присутніх, вказує на те, що кожній людині притаманна та чи інша асоціація, але вона доволі часто не співпадає з асоціаціями інших людей.

Вправа М 4 «Побажання». Кожному з учасників тренінгу пропонується «тут і тепер» висловити своє побажання всім учасникам групи, висловлюючи тим самим підтримку та сприяння позитивному настрою.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 3

Мета:

- налагодження психологічного контакту;
- зняття емоційної напруги;
- розвиток емоційної відкритості;
- формування вмінь виявляти підтримку, тепло, розуміння, дружелюбність;
- створення позитивної робочої атмосфери.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі висловлюють свої враження щодо минулого заняття; висловлюють побажання та очікування стосовно того заняття, що буде.

Вправа № 1 «Враження». В цій вправі члени групи висловлюють свої враження про всіх учасників тренінгу.

Потрібно ненадовго підсідати до кожного з партнерів по групі, подивитися в очі, при бажанні можна доторкнутися. Коротко треба розповісти партнеру про те, як ви його сприймаєте, які почуття він у вас викликає, що вам у ньому більш за все подобається, які якості в ньому найбільше імпонують, а які - ні. Говорити можна все, що вважаєте за потрібне, причому говорять голосно, щоб інші могли почути те, що ви говорите про кожного з учасників. Кожен з учасників має виконати аналогічну процедуру. Той, кому говорять, має уважно слухати, про що говорять інші, та намагатися не відповідати, а тільки враховувати те, що ви дізналися про себе від інших учасників тренінгу.

Вправа № 2 «Вчися розслаблятися». Треба з усіх сил напружити всі м'язи, затриматись певний час у цьому положенні, при цьому про себе рахувати до 10. Після цього глибоко вдихнути, та видихаючи дуже повільно розслабитися. Тіло при цьому має бути обм'яклим. Потім слід спокійно посидіти, ні про що не думати у цей момент: поступово стає добре та спокійно. Вправу повторити кілька разів.

Вправа № 3 «Що подобається, а що - ні». Кожен з учасників по черзі перераховує все те, що йому подобається, а що - ні у різноманітних сферах життя: професійній, міжособистісних стосунках, у повсякденному житті, якості людей тощо. Бажано більш повно висловлювати свої думки. Тим самим, учасники знаходять своїх однодумців серед присутніх, які погоджуються з їхніми висловлюваннями, після цього нерідко виникає дискусія. Після обговорення людина повинна сказати про себе, що на її погляд в ній позитивне, а що - негативне, що б вона хотіла змінити у собі.

Вправа № 4 «Емоційні стани». Учасники сидять по колу. Ведучий роздає кільком членам групи картки, на яких будуть описані ті чи інші емоційні стани. Хто отримав картки, мають прочитати їх таким чином, щоб інші не бачили, що там написано: а потім треба якомога точніше зобразити емоційний стан. Завдання для всіх інших учасників: уважно дивитися та намагатися вгадати, який стан було зображено.

В ході вправи ведучий дає учасникам можливість висловитися щодо зображеного стану, а потім називає його. Можна далі запитати у тих, хто дав правильну відповідь: які ознаки дозволили відгадати зображений емоційний стан?

Під час обговорення нерідко висловлюється ідея, що одні стани розпізнаються легше, а інші - важче. Справедливо відмічають дослідники той факт, що найкраще ідентифікують такі емоційні стани, як радість, сум, страх, горе, гнів, здивування тощо.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 4

Мета:

- створення позитивної психологічної атмосфери;
- розвиток емпатійних здібностей;
- розвиток здібності до ідентифікації та вчування з іншою людиною, вміння передбачати її дії;
- розвиток комунікативних вмінь;
- розвиток емоційної відкритості;
- сприяння груповій динаміці.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі висловлюють свої враження щодо минулого заняття; побажання та очікування стосовно того заняття, що буде.

Вправа № 1 «Мій девіз». Кожному з учасників пропонується подумати та назвати свій девіз, який містить життєві принципи, позиції, уподобання, інтереси тощо. Після того, як всі озвучили свої девізи, може бути проведене невелике обговорення, можуть бути знайдені однодумці, які погоджуються з тими чи іншими девізами інших учасників.

Вправа № 2 «Згадай ситуацію». Учасники стоять по колу. Ведучий пропонує вільно рухатися по кімнаті. Після того, як він назве ім'я одного з учасників, запропонує йому описати емоційно насичену ситуацію, - кожен з нас спробує уявити, відчувати, включитися та усвідомити ті почуття, стани, які виникають в подібних ситуаціях. Бажано, щоб кожен описав свою

ситуацію. Після завершення можна поставити питання: «Які стани у вас виникали в різних ситуаціях?»; «В якій ситуації вам було легше себе уявити, а в якій - важче?».

В ході обговорення слід звернути увагу на такі моменти:

- та сама ситуація викликає у різних людей зовсім різні, інколи полярні емоційні стани;
- люди мають різний ступінь вміння переключатись з одного до іншого стану та цю здібність можна розвивати;
- легше уявити себе в тих ситуаціях, в яких часто доводилося бути у житті;
- зображення характерних жестів, міміки, пози значно полегшує ідентифікацію з іншим, дозволяє краще усвідомлювати та відтворювати специфічні стани та почуття.

Вправа № 3 «Телефон довіри». Учасникам пропонується уявити собі, що вони дзвонять на телефон довіри. Задаються такі питання: «Про що б ви хотіли спитати чергового спеціаліста?»; «Яку свою проблему ви хотіли б вирішити?»; «В якому випадку ви б звернулися за кваліфікованою допомогою чи порадою?» тощо. Відповіддю може бути колективне обговорення або чиесь персональне висловлювання стосовно ситуації, але обов'язково з позиції спеціаліста, який відповідає на запит клієнта та проводить психотерапевтичну роботу. Ситуації можуть бути як реальні (справжні), так і вигадані. Беруть участь всі бажаючі, після чого відбувається обговорення.

Вправа № 4 «Дзеркало». Учасники групи розбиваються на пари. Один з учасників буде виконувати роль дзеркала, а другий має показувати різноманітні рухи, які перший повинен відтворювати. При цьому міміка, рухи, жестикуляція мають бути різноманітними. Через деякий час пропонується помінятися ролями.

Після завершення вправи, можна задати групі питання: «Які труднощі виникли під час виконання вправи?»; «Що більше всього сподобалося, а що - ні?»; «Наскільки точно вдалося копіювати партнера?» тощо.

Вправа дуже емоційно насичена, дозволяє підняти настрої учасникам тренінгу та сприяє процесам групової динаміки. Під час вибору партнерів можна діагностувати рівень симпатії.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 5

Мета:

- створення взаємної довіри в групі;
- поліпшення групової атмосфери;
- розвиток вміння регулювати свої почуття;
- розвиток комунікативних вмінь;
- формування емпатичних здібностей;
- розширення діапазону власних можливостей;
- розвиток артистичних вмінь.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі висловлюють свої враження щодо минулого заняття; побажання та очікування стосовно того заняття, що буде.

Вправа № 1 «Звернення». Кожному з учасників надається можливість звернутися до групи з промовою протягом однієї хвилини. Мета звернення - допомогти кожному відволіктися від проблем, що не стосуються роботи в групі, зосередитись на ситуації «тут і тепер», повністю зануритися у групову роботу. Промовець виходить у центр кола, тренер слідкує за часом, а потім, коли час вичерпано, передає слово наступному учаснику тренінгу.

Після завершення вправи відбувається обговорення, ведучий задає питання: «Чиє звернення подіяло на вас найсильніше, і чому?»; «Що вам не сподобалось?»; «Про що ще хотілося б сказати присутнім?» тощо.

Вправа № 2 «Досвід емоційного переживання». Вправа проводиться у парах. Пари самі обирають собі партнера по спілкуванню, якого вони найкраще знають та кому довіряють.

Ведучий дає інструкцію: «В досвіді кожного з нас є ситуації, котрі супроводжувалися глибокими емоційними переживаннями. Зараз вам необхідно пригадати одну з таких ситуацій та розповісти про неї своєму партнеру. Намагайтеся описати свій стан у той момент якомога детальніше, щоб ваш співрозмовник зміг відчувати та найбільш глибоко проникнутися цим станом». Після цього треба помінятися ролями.

Далі йде групове обговорення, кожен з бажаючих висловлює своє враження від спілкування. Допоміжними в дискусії можуть бути питання: «Що було важко сприймати?»; «Чи вдалося проникнутися тим емоційним станом, про який розповідав співрозмовник?»; «Чи доводилося вам бути у подібних ситуаціях, і яким чином ви з цим впоралися, хто вам у цьому допомагав?» тощо.

Вправа № 3 «Краще та гірше». Група сидить у колі, кожен з учасників має сказати своєму сусіду (сусідці) праворуч лише два речення, які будуть починатися зі слів: «В мене краще, ніж в тебе, виходить...»; друге речення: «В мене гірше, ніж в тебе, виходить...». Партнер мовчки вислуховує, висловлює подяку, та звертається до свого сусіда (сусідки) справа з тими самими словами. Після завершення вправи проводиться зворотний зв'язок та обговорення вправи. При обговоренні важливо провести паралель між реальною різницею та ілюзіями, які виникають у випадках суперництва.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 6

Мета:

- створення довірливої психологічної атмосфери;
- розвиток комунікативних вмінь;
- формування емпатичних здібностей;
- розвиток емоційної відкритості;
- розвиток навичок емпатійного слухання;
- відпрацювання поведінкових навичок;
- розширення усвідомлення власних почуттів.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі розповідають про враження щодо минулого заняття, висловлюють побажання та очікування стосовно заняття, що буде.

Вправа №1 «Сонечко». Учасникам роздають аркуші, на яких треба намалювати сонечко з променями. В центрі кола намалювати свій портрет, або написати своє ім'я. Біля кожного променя написати якомога більше хорошого про самого себе. Після завершення кожному пропонується волос зачитати те, що він про себе написав. Можна запитати, чому учасник групи вказав саме на ці сильні сторони своєї особистості.

Як порада, можна запропонувати носити цей аркуш з собою. Можна додавати кожного разу промінці. А якщо буде раптом погано чи сумно, треба дістати аркуша та пригадати, що ви відчували в той момент, чому ви написали про ту чи іншу якість.

Вправа № 2 «Спілкування у парі». Учасникам слід розділитися по парах, обираючи при цьому собі партнера по спілкуванню. З кожною наступною вправою партнери будуть змінюватися по команді ведучого. Ведучі їй пропонує ряд завдань.

«Спина доспиш». Треба сісти на стільці спина до спиною та спробувати поспілкуватися на будь-яку тему один з одним. Після завершення слід повернутися обличчям один до одного та поділитися своїми враженнями.

«Сидячи та стоячи». Один з партнерів стоїть, а другий - сидить. Спробуйте поспілкуватися у такому положенні. Через певний час слід помінятися ролями, щоб кожен зміг дивитися один на другого зверху вниз та навпаки. Через певний час поділитися своїми враженнями від спілкування.

«Очі в очі». Дивлячись партнеру в очі, спробуйте поспілкуватися самим лише поглядом. Через певний час обмінятися своїми враженнями.

«Вивчення обличчя». Треба помінятися партнерами, не розмовляючи з ним, сісти навпроти нього і уважно роздивитися обличчя одне одного; після цього обмінятися враженнями. Можна запропонувати торкнутися руками обличчя та волосся партнера по спілкуванню.

«Голосно-тихо». Пропонується одному з співрозмовників говорити голосно, а іншому - тихо, можна задавати різноманітні питання. Той, хто запитує, може робити це голосно, а той, хто відповідає, навпаки - дуже тихо. Потім слід помінятися ролями. Після завершення вправи йде обговорення.

«Мовчазна відповідь». Одному з учасників пропонується задати питання, або щось запропонувати своєму партнерові, а той, у свою чергу, має мовчки дати відповідь чи згоду. Після обміну ролями, слідує обговорення.

«Спілкування з заплющеними очима». Одному з учасників пропонується закрити очі, і спробувати поспілкуватися зі своїм партнером. Після зміни ролей, поділитися враженнями.

Вправа №3 «Емпатія». Всі члени групи сидять по колу та уважно слухають одного з учасників, який сидить в центрі та стисло описує емоційно насичену життєву ситуацію. Після завершення кожен з присутніх має назвати те почуття, емоцію, стан, що відчував оповідач та про що йшлося у його оповіданні. Учасник тим часом вислуховує думки всіх присутніх, і робить свої висновки, виділяючи того, хто найбільш точно визначив ситуацію. Під час виконання вправи слід звернути увагу на такі моменти:

- зрозуміти емоційний стан того, хто розповідає;
- проникнутися причиною, що спричинила до такого стану;
- перенести своє «Я» на місце партнера;
- оцінити ситуацію з позиції партнера.

Після завершення група обговорює результати, визначає критерії, за якими найкраще діагностуються ті чи інші емоційні стани. Можна задати питання: «Чи допомагає активне слухання краще розібратися у ситуації?»; «Про що говорити важче, а про що - легше?» тощо.

Вправа № 4 «Тут і тепер». Кожному з учасників пропонується протягом однієї хвилини висловитися стосовно того, що він відчуває, усвідомлює, бажає в цей момент, за принципом «тут і тепер». Починати свій монолог треба з фраз: «Зараз я відчуваю...»; «В цей момент...»; «Я би хотів...»; «Тут я відчуваю себе...» тощо.

Після завершення йде обговорення вправи, пропонується відповісти на питання: «З якими труднощами ви стикалися?»; «Про що було важко говорити?»; «Чи відчували ви природність та невимушеність при тому, коли висловлювали свої почуття?»; «Про що ще ви не встигли висловитися?».

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 7

Мета:

- створення позитивного клімату;
- розвиток комунікативних вмінь;
- розвиток вміння регулювати свої почуття;
- оволодіння навичками емпатійного слухання;
- розвиток емоційної відкритості;
- отримання нового досвіду у спілкуванні.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі розповідають про враження щодо минулого заняття, висловлюють побажання та очікування стосовно заняття, що буде.

Вправа № 1 «Подаруй свою посмішку з побажанням». Кожному з учасників пропонується на початку заняття подарувати всім присутнім свою посмішку та побажання на сьогоднішній день. Ця вправа допоможе створити доброзичливу атмосферу, сприятиме позитивному настрою в групі тренінгу.

Вправа № 2 «Слухати тільки одного». Обирають двох учасників групи, і пропонують їм читати два різних тексти одночасно (бажано, щоб тексти були незнайомими). Завдання полягає у тому, щоб почути лише одного. Слід пам'ятати про те, що треба не лише слухати, а й чути, про що читає один з учасників. Другого теж можна слухати, а уловлювати смисл лише одного з учасників. Після завершення, ведучий обирає того, хто буде розповідати, про що йшлося, та що йому вдалося почути краще.

Далі відбувається обговорення, в процесі якого з'ясовується, що було пропущено, про що насправді йшлося, що було сказане вірно, а що – невірно. Бажано перевірити думки тих людей, які слухали того самого оратора, і навпаки, тих, хто слухав інших, що вдалося почути їм.

Вправа № 3 «Демонстрації». Група сидить по колу, обирають одного з учасників, який буде показувати ту чи іншу ситуацію. Приблизний перелік ситуацій:

Продемонструвати задоволення від гарно зробленої роботи.

Показати людину з гарним настроєм.

Показати втомлену та засмучену людину.

Зобразити ідеального лікаря.

Продемонструвати те, що вам не подобається.

Потрібно так увійти в кімнату, щоб на вас всі звернули увагу.

Увійти в кімнату непомітно, нікому не заважаючи.

Вас образили, і ви хочете, щоб всі це помітили.

Вас щось дуже турбує, і ви це демонструєте.

У вас сталася неприємність, але ви не хочете, щоб це всі помітили.

Після завершення вправи, варто провести обговорення та з'ясувати те, наскільки важливо та корисно вміти вживатися в інший образ.

Вправа № 4 «Про що я забув сказати». Учасники сидять по колу, ведучий пропонує закрити очі, і говорить такі слова: Уявіть собі, що ви вертаєтесь додому і по дорозі згадуєте тренінгову групу... В голові у вас проносяться обличчя учасників, пережиті моменти, емоційно насичені ситуації, і ви усвідомлюєте, що з якоїсь причини ви щось не зробили та про щось забули сказати... Ви жалкуєте про це... Що ж залишилося невисловленим чи не зробленим? (1 хвилина). Тепер відкрийте очі... Зараз є шанс висловити все те, що бажаєте сказати, що хотіли зробити раніше, те, що ви не встигли. Висловлювання мають бути лаконічні, точні та щирі.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 8

Мета:

- розвиток комунікативних вмінь;
- формування емпатійних здібностей;
- вдосконалення рівня довіри до оточуючих;
- розвиток емоційної відкритості;
- розвиток здатності розуміння відчуттів іншого;
- зняття емоційної напруги.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі розповідають про враження щодо минулого заняття, висловлюють побажання та очікування стосовно заняття, що буде.

Вправа № 1 «Збір рукостискань». Учасникам пропонується зібрати якомога більше рукостискань у всіх присутніх. По закінченню визначають переможця.

Під час аналізу вправи можна задати питання: «Хто скільки зібрав рукостискань?»; «Чому хтось зібрав більше, а другий менше?»; «Чим відрізняється той, хто зібрав велику кількість потискань, від тих, хто зібрав їх менше?».

Вправа № 2 «Актуальне самопочуття». Всі учасники групи сидять по колу. Ведучий пропонує закрити очі та зосередитися на власних відчуттях. Треба намагатися зафіксувати все, що відчуваєте у цей момент. Для цього вам надається п'ять хвилин. Через п'ять хвилин тренер продовжує інструкцію: Відкрити очі. Далі пропонується по черзі розповісти про своє актуальне самопочуття. Слід намагатися висловлювати свої відчуття якомога точніше. Всі інші уважно вислуховують того, хто розповідає. Наступні учасники, розповідаючи про свої відчуття, не повинні повторювати те, про що розповідав попередній учасник. Після завершення вправи йде обговорення.

Вправа № 3 «Сильні сторони». Учасники поділяються на пари. Перший учасник протягом однієї хвилини розповідає партнеру про свою проблему чи про свої недоліки. Другий тим часом уважно слухає його, потім аналізує ситуацію таким чином, щоб можна було знайти сильні сторони в поведінці партнера та детально розповісти про них. Потім пропонується помінятися ролями.

Після завершення вправи група обговорює вправу за такою схемою:

- Всім вдалося знайти сильні сторони в поведінці чи ситуації партнера?
- Кому було важко це зробити?
- Хто не зміг стримати своє негативне ставлення до ситуації?
- Що відчуває людина, яка висловлює підтримку та вислуховує співрозмовника?

Вправа № 4 «Я довіряю тобі». Вправа допомагає визначити рівень довіри один до одного. Учасники поділяються на пари. Між учасниками буде відбуватися контакт. Треба зустрітися очима один з одним, спробувати налаштуватися на партнера, зрозуміти свої почуття до нього, проаналізувати сильні та слабкі сторони. Після деякого часу, сказати одну з фраз:

- 1) Я довіряю тобі (якщо дійсно довіряєте).
- 2) Я не довіряю тобі (якщо не довіряєте).
- 3) Я не розумію, довіряю я тобі чи ні (якщо є сумніви).
- 4) Я не хочу говорити про це (якщо не бажаєте довіряти партнеру свої думки та почуття).

Далі пропонується змінити партнерів по спілкуванню. Після завершення вправи відбувається обговорення. Учасники висловлюють свої враження стосовно того, що вони відчували. Звернути увагу на те, кому ви дійсно довіряєте і чому. Чи були ви щирі перед самими собою та перед партнером? Що ви відчували під час взаємодії?

Вправа № 5 «Сподобайтеся собі». При виконанні цієї вправи важливо розслабитися. Ведучий пропонує інструкцію: «Уявіть собі те, що у вас виходить дуже добре. Подумки похваліть себе за добре виконану роботу чи хороший вчинок. Назвіть яку-небудь свою позитивну рису. Спробуйте бути вдячними собі за наявність цієї позитивної риси. Думайте про

себе тільки хороше. Розповсюджуйте на себе свою власну любов просто тому, що вона є корисною для вас». При бажанні можна поділитися своєю позитивною рисою вголос, щоб всі чули.

При обговоренні з'ясовують такі моменти: Коли вам було легко сприймати себе позитивно? Коли було важко? Що ви відчували? Що перше спало на згадку, від чого стало приємно?

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 9

Мета:

- розвиток комунікативних вмінь;
- розширення потенціальних можливостей;
- розвиток сенситивності та чутливості;
- вдосконалення емоційної відкритості;
- розвиток прогностичних властивостей та розуміння інших.

Заняття починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі розповідають про враження щодо минулого заняття, висловлюють побажання та очікування стосовно того заняття, що буде.

Вправа № 1 «Вгадайте, хто це». Учасники сидять по колу. Один член групи виходить за двері, всі інші загадують одного з учасників. Коли повертається ведучий, він починає задавати різноманітні питання, що стосуються характерологічних особливостей тієї людини, яку загадали. Після отриманих відповідей намагається відгадати, кого було загадано. В грі беруть участь всі учасники групи. Вправа завершується невеликим обговоренням.

Варіант 2: Кожен з учасників складає детальну психологічну самохарактеристику, яка має містити не менше 10 ознак. Ведучий перемішує картки, роздає всім учасникам, після чого по черзі вони мають зачитувати характеристику та намагатися вгадати, хто це писав.

Вправа № 2 «Прогнозування відповідей». Учасники сидять по колу. Кожний тримає ручку та аркуш. Треба подивитися на своїх сусідів ліворуч і праворуч. Ведучий задає питання, які стосуються кожного з нас. Характер питань буде різноманітним, можливо, деякі з них можуть викликати труднощі. Отже, ви слухаєте моє питання і даєте на нього власну відповідь, та можливий варіант відповіді ваших сусідів по колу. Після завершення можна буде почути відповіді та прогнози кожного з учасників.

Перелік питань може бути різноманітним в залежності від складу та рівня розвитку групи. Приблизний перелік питань:

- 1) Який вид відпочинку вам подобається?
- 2) З яким кольором асоціюєтесь ви та ваші сусіди?
- 3) Що подобається більше: самотність чи комунікабельність?
- 4) В кому з учасників групи ви бачите та відчуваєте підтримку?
- 5) Поведінка кого з учасників інколи вам заважає?
- 6) Назвіть двох учасників, з якими вам особливо комфортно?
- 7) Хто з учасників найбільш близький вам по духу?
- 8) Від кого можна очікувати несподіванки у поведінці?
- 9) Яку властивість ви цінуєте найбільше?

Вправа № 3 «Складні ситуації». Учасники сидять по колу. Обирають для кожної ситуації по одному учаснику, який виходить у центр і показує запропоновану ситуацію. Можливі теми для демонстрації:

Тема 1 «Важка розмова». Учаснику необхідно розіграти перед групою розмову, яка є для нього важкою чи неприємною. При цьому важливо відзначити той момент, що йому доводиться спілкуватися з неприємною для нього людиною, але розмова має завершитися конструктивно.

Тема 2 «Прохання». Учаснику треба попросити щось дуже важливе для себе у людини, яка не відразу схильна задовольнити його прохання.

Тема 3 «Вимога». Треба спробувати щось вимагати у людини, яка не схильна виконати цю вимогу.

Тема 4 «Образ». Треба висловити свою образу іншій людині, яка, можливо, вважає, що вона цілком заслужена.

Тема 5 «Невдоволення». Показати своє невдоволення людині, яка вважає, що вчинила правильно.

Тема 6 «Знайомство». Розіграти ситуацію знайомства з незнайомою людиною в різноманітних ситуаціях: в парку; на зупинці; на іспиті; на відпочинку тощо.

Тема 7 «Агресія». Продемонструвати агресивну поведінку по відношенню до іншої людини.

Вправа № 4 «Внутрішній голос». Вправа виконується у колі. Кожен учасник групи має можливість вислухати свій «внутрішній голос», поговорити з ним. Один з учасників групи обирає собі того, хто на його думку буде добре виконувати роль його внутрішнього голосу. Той стає за спиною учасника та говорить за того, хто його обрав „Я, ім'я учасника, зараз відчуваю..., тому що..., оскільки...». Ведучий запитує, чи погоджується людина із своїм внутрішнім голосом? Чи все вона сказала? Що хотіла почути? Можливо, ви хотіли б почути інший внутрішній голос? Після завершення вправи учасникам надається можливість обговорити результати. Вправу продовжувати доти, доки всі учасники не побувають в обох ролях.

Заняття завершується зворотним зв'язком учасників тренінгу, під час якого всі мають змогу поділитися своїми враженнями, настроєм, почуттями, побажаннями тощо.

ЗАНЯТТЯ 10

Мета:

- підведення підсумків роботи у групі;
- розширення самосвідомості учасників групи;
- розвиток комунікативних вмінь;
- створення доброзичливої атмосфери;
- вдосконалення навичок емпатійного слухання;
- набуття нового емоційного досвіду.

Робота починається з рефлексії попереднього заняття. Всі члени групи по черзі розповідають про враження щодо минулого заняття, висловлюють побажання та очікування стосовно заняття, що буде.

Вправа № 1 «Контакт». Група сідає півколом. Кожен з учасників по черзі виходить в центр та намагається будь-якими невербальними засобами встановити контакт з кожним членом групи. Після виконання вправи пропонується обговорити засоби встановлення контакту і ознаки, за якими можна визначити наявність контакту.

Вправа № 2 «Відображення почуттів». Група розбивається на пари. Ведучий пропонує кожному подумати про те, що хорошого могли б сказати про нього близькі люди: батьки, діти, родичі, друзі, кохані. Кожен записує ці фрази, а потім говорить їх співрозмовнику. Партнер по спілкуванню уважно слухає, а потім говорить: «Ти вважаєш, що... сказав би...» і повторює те, що він почув. Потім співрозмовники міняються ролями. Після завершення співрозмовники обмінюються своїми враженнями від роботи.

Вправа № 3 «Розходитися так чи інакше». Ведучий перед вправою нагадує учасникам про те, що прийшов час прощатися. Ця вправа дає реальну можливість підсумувати роботу у групі, з'ясувати, чи виправдалися очікування та сподівання.

Тренер задає питання, і ті, хто погоджуються з першим твердженням, мають підходити до вікна; а ті, хто підтримують друге, підходять до дверей. Після цього треба буде знайти собі пару та обговорити з нею протягом двох хвилин, чому ви обрали саме цей варіант. На початку ведучий пропонує питання: Ви радієте з того, що робота групи наближається до завершення, чи скоріше сумуєте? Тим, хто радіє з приводу завершення роботи, необхідно підійти до вікна, а ті, хто сумує з цього приводу, нехай підійдуть до дверей. Тепер оберіть собі партнера та протягом двох хвилин обміняйте своїми думками відносно цього. Після закінчення розмови треба подивитися на тих, хто знаходиться на протилежному боці. А тепер слід знову зібратися всім разом.

Приблизний перелік питань, які задають учасникам групи:

1. Чи доводилося коли-небудь брати участь у подібних тренінгах вам чи вашим близьким, друзям, родичам?
2. Чи обговорюватимете ви з близькими людьми після завершення тренінгу пережитий тут новий досвід?
3. Ви вважаєте, що зможете використовувати те, чому тут навчилися, насамперед, в особистих стосунках?
4. На цей момент ви схильні ставитися до свого майбутнього скоріше позитивно чи, навпаки, негативно?
5. Ви отримали в цій групі який-небудь справді новий досвід для самого себе та інших, чи - ні?
6. Що ви відчували під час роботи у групі: підтримку чи дорікання?
7. У вас є які-небудь конкретні плани на найближче майбутнє, чи - ні?
8. Відчуваєте ви на собі певні особистісні зміни після проведення роботи у групі, чи - ні?
9. Ви будете рекомендувати своїм близьким та знайомим приймати участь у подібних тренінгах, чи - ні?
10. Змогли ви зробити все те, що хотіли, чи - ні?
11. Що вам допомагало чи заважало у роботі тренінгу?

Після завершення пропонується спільне обговорення, де уточнюються питання: Що було особливо важливим для вас?; Про що вам хотілося б сказати у присутності всіх членів групи?; Що ви зараз відчуваєте?

Вправа № 4 «Я вдячний тому, що...» Ведучий розпочинає вправу з завершального монологу: Наша спільна робота завершується, і всі ви незабаром повернетеся до свого повсякденного життя. Одні з вас, можливо, радіють з цього приводу, інші, навпаки, сумують, та хотіли б ще на певний час залишитися у групі. Щоб якимось полегшити цей перехід для кожного з вас та допомогти вам підготуватися до вирішення повсякденних задач, я пропоную вправу.

Зараз нехай кожен з вас спробує знайти 10 важливих моментів, за які він може висловити подяку та записати їх. Починати зачитувати власний перелік потрібно з фрази: «Я вдячний тому, що...». Наприклад, можна сказати: «Я вдячний тому, що маю можливість займатися улюбленою справою. Я вдячний тому, що мав можливість більше дізнатися про себе в ході тренінгу» тощо.

Наприкінці всі по черзі зачитують свої записи та відбувається невеликий обмін враженнями. Питання, які можуть полегшити міркування:

- Наскільки часто вам доводиться думати про те, чому ви дійсно вдячні у житті?
- Чи вдається вам усвідомлювати це?
- З ким ви про це говорите?
- Що ви зараз відчуваєте?
- Від кого чи чого найчастіше залежать ваші досягнення?

Вправа № 5 «Подарунки». Ведучий пропонує кожному учаснику по черзі зробити подарунки всім присутнім. Можна дарувати що завгодно, оскільки це уявні подарунки: матеріальні предмети, особистісні якості, символічні презенти тощо. По ходу вручення подарунків проводиться обговорення.